

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*պատասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ Բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արտոը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիսնակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմէյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԳԵՐԻ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔՆԵՐԻ ՈՒ ԶԱՐԴԱԶԵՎԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԻՍՊԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԳԵՐՈՒՄ

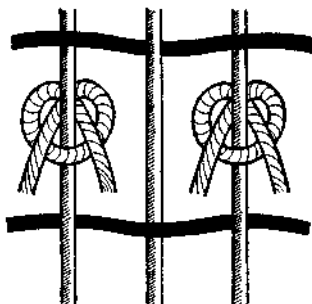
Լիլիա Ավանեսյան*

Հայ գորգարվեստը ճանաչված էր ինչպես Արևելքում, այնպես էլ Եվրոպայում: Հայկական գորգերի նմանությամբ գորգեր են արտադրվել մի շարք երկրներում, այդ թվում Իսպանիայում: 13–15-րդ դարերի իսպանական գորգերի նկարագիրը նման է Կոնիայի և Կարաչոփ տիպի հայկական գորգերի նկարագրին: Որոշ նմուշներ ուղղակի կրկնում են 11–14-րդ դարերի հայկական մանրանկարների առանձին դրվագները: Իսպանական գորգերը գործվում էին հատուկ եղանակով, որի համար ստացել են «իսպանական հանգույցով գորգեր» անվանումը: Աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ 10–14-րդ դարերում տեղի ունեցող միջազգային քաղաքական իրադարձությունները և առևտրատնտեսական զարգացումները, որոնց մեջ ակտիվ ներգրավված էր Հայաստանը, նպաստեցին քաղաքական և առևտրական կապեր ստեղծելու Իսպանիայի հետ: Իսպանիայում գորգագործական արհեստը անկում է ապրում 15-րդ դ. վերջում, երբ տապալվում է արաբական տիրապետությունը: Այսօր, Երևանում «AVVA» գորգի արտադրությունը Գուրգեն և Գագիկ Առաքելյանների գլխավորությամբ փորձում է վերարտադրել միջնադարում հայտնի դարձած իսպանական գորգերը:

Բանալի բառեր. հայկական գորգ, իսպանական գորգ, հանգույց, գործվածք, ապրանք, արհեստ, առևտրական ճանապարհ, արհեստանոց, արաբական խալիֆաթ, վաճառական:

Ուսումնասիրելով հայկական գորգերի տարածման աշխարհագրությունը կարող ենք ասել, որ այն փուլային ընթացք է ունեցել: Որոշ երկրներում, օրինակ, Իսպանիայում, Ռումինիայում, Լեհաստանում, Հունգարիայում, Ռուսաստանում, որտեղ Արևելքից մեծ քանակությամբ գորգեր էին ներմուծում հիմք է դրվում տեղական գորգերի արտադրությանը: Գորգագործական արհեստի զարգացումը ուղղակիորեն կապվում է տվյալ ժամանակահատվածում առևտրական հարաբերությունների աշխուժացման և ընդլայնման հետ: Այդ գործընթացի մեջ հայ վաճառականները ունեցել են գործնական ակտիվ մասնակցություն: Առանձին ուշադրության

* Հայաստանի պատմության թանգարանի ազգագրության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու:

Նկ. 1. Իսպանական գորգ, 15-րդ դ.,
Նյու Յորք, Արվեստի
Մետրոպոլիտեն թանգարան:

Նկ. 2. Իսպանական
կամ սիրիական հանգույց:

են արժանի *իսպանական* կոչվող գորգերը, որոնք հայտնի էին միջնադարում (նկ. 1): Իսպանական գործվածքները որոշ մասնագետների, օրինակ Պետեր Տրիմբախերի կարծիքով, սկսել են գործել դեռևս, այսպես կոչված, *ռոմանական* կամ հռոմեական ժամանակաշրջանում¹: *Իսպանական* գորգի, որը նաև *սիրիական* է համարվում, 11-րդ դ. թվագրվող ամենահին նմուշի հատվածը պահվում է Վալենսիայի de Don Juan ինստիտուտում: Այն կրկնում է Յերիքոնում գտնվող Khirbat al Mafjar-ի հռոմեական բաղնիքի հատակի խճանկարը²: *Իսպանական* անվանումով գորգերը հյուսվում են իրենց հատուկ եղանակով՝ մեկ հենքաթելին ամրացվում է *սիմետրիկ* կամ *գույգ* հանգուցաթելը, դրան հաջորդող հենքաթելը թողնվում է ազատ, որից հետո նորից՝ մեկ հենքաթելին կապում են *սիմետրիկ* հանգուցաթել (նկ. 2): Հանգույց կապելու այս եղանակը կոչվում է *իսպանական*³: Բեռլինի, Վաշինգտոնի, Նյու-Յորքի, Լոնդոնի թանգարաններում և մասնավոր հավաքածուներում պահվող *իսպանական* գորգերը հիմնականում թվագրվում են 13–15-րդ դարերով: Դրանց հորինվածքների պատկերները, ըստ

1 Տե՛ս Trimbacher P., An Updated History of Ancient Rugs. Planckenstain, 1988, p. 33.

2 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Gantzhorn V., Orientalische Teppiche. Stuttgart, 1998, S. 59–62, abb. 74–75.

3 Տե՛ս Trimbacher P., նշվ. աշխ., էջ 33: Ferrero M. V., Rare Carpets from East and West. London, p. 13.

Ֆուլքմար Գանսոցհորնի, հիմնականում խաչի մոտիվով են՝ Ջոտտոյի 1300 թ. «Ֆրանցիսկացիները» որմնանկարի գորգի խաչաձև մոտիվի սմանությամբ⁴: *Իսպանական* գորգերի հորինվածքը հիմնականում բաղկացած է երկրաչափական պատկերներ ունեցող իրար կրկնող դրվագներից: Յուրաքանչյուր ուղղանկյուն դրվագում՝ տեղադրված է ութանկյուն մեդալիոն՝ կենտրոնում խաչապատկերներով: Ութաթև խաչերի կամ խաչաձև դասավորված ութ տերևաձև նախշերի կենտրոնում տեղադրված է *խաչասայրդ* զարդաձևը՝ հաճախ ծայրերից սկիզբ առնող կետանախշերով: Այսպիսով, սլաքաձև ուղղությամբ պտտվող կեռխաչի թևերը ևս ութն են⁵:

Ճառագայթաձև տեղադրված կրկնակի խաչի պատկերը, ութաթերթ վարդակը, խաչաձև աստղն ու կեռխաչը հայկական գորգարվեստի ավանդական մոտիվներից են: Իսպանական գորգերի հորինվածքներն ու զարդաձևերը նման են Բեռլինի, Ստամբուլի, Ֆիլադելֆիայի թանգարաններում պահվող 12–15-րդ դդ. հայկական գորգերին, որոնք պատկերվել են Հանս Հոլբայն Կրտսերի (1497–1543) կտավներում: Գերմանիայից անվանի նկարչի անունով էլ այդ գորգերը անվանվում են *Holbein* գորգեր: Պ. Տրիմբախերը Հոլբայնի կտավներում պատկերված այս գորգերը համարում է Կոնիայում (Փոքր Ասիա) և Քարաչոփում (այսօր գտնվում է Վրաստանի տարածքում) գործված հայկական գորգեր⁶: Կոնիայի բրոյա հայկական գորգերի հորինվածքները հանդիպում են իսպանական գորգերում (սկ. 3): Իսկ իսպանական գորգերի ուղղանկյուն հատվածների թեք կտրված անկյունները հարդարված են կարմիր-սպիտակ, կապույտ-կարմիր, սև-սպիտակ փոքր կետանախշերով, որոնք առանձնահատուկ են Քարաչոփի հայկական գորգերին: Իսպանական գորգերի հորինվածքը Քարաչոփի գորգերի նման ունի կանոնավոր կառուցվածք: Քարաչոփի գորգերի վրա առանձնանում են կենտրոնում կամ իրար հետևից տեղադրված ուղղանկյուն պատկերներ՝ թեք կտրված անկյուններով ու կետանախշերով, որի մեջ ամփոփված է ութանկյուն մեդալիոն: Հիմնական այս զարդաձևի ներսում կամ դրանից դուրս՝ վերևի ու ներքևի հատվածներում երբեմն տեղադրվում են իսպանական գորգերի խաչաձև աստղերի պատկերները: Նշենք, որ իսպանական գորգերի գունային նկարագիրը նույնպես մոտ է հայկական գորգերի նկարագրին, որտեղ գերակշռում են կարմիրը, կապույտը, կապտա-կանաչը, մեղրագույնը, սպիտակը:

Եթե իսպանական գորգերի հիմնադաշտի հորինվածքային կառուցվածքն ու զարդաձևերը կրկնում են հիշատակված հայկական գորգե-

4 Տե՛ս *Gantzhorn V.*, նշվ. աշխ., 1998, էջ 59–62, սկ. 100–101:

5 Նույն տեղում, էջ 224–231:

6 Տե՛ս *Trimbacher P.*, նշվ. աշխ., էջ 39:

Նկ. 3. Հայկական գորգ, Կոնիա, 15-րդ դ., Ֆիլադելֆիա, Արվեստի թանգարան:

Նկ. 4. Հորայն տիպի գորգ, 15-16-րդ դդ., Բոստոնի գեղարվեստական թանգարան:

րի հորինվածքային կառուցվածքն ու զարդաձևերը, ապա շրջագոտին հարդարվում է տեղական արվեստի ավանդույթներին հարազատ պատկերներով: Բուսանախշերը՝ հիմնականում արմավները, կենդանիները հիմնովին տարբերվում են հայկական գորգերի վրա պատկերվող արմավենյակների, ծառերի, թռչունների և այլ կենդանիների պատկերներից: Գորգադաշտի և շրջագոտու պատկերների միջև զգալի ոճական տարբերությունը նկատելի է: Ինչը նույնպես մեզ իրավունք է տալիս մտածելու, որ գորգադաշտի պատկերների ու գույների մեջ պահպանել են Իսպանիայում հայկական ծագում ունեցող գորգերի ավանդույթները: Բոստոնի թանգարանում գտնվող իսպանական գորգերից մեկը Ֆոլքմար Գանտցհորնի կարծիքով զարդարված է հայկական զարդապատկերներով⁷ (նկ.4): Ֆ. Գանտցհորնը հիշատակում է Մատենադարանի ձեռագրատանը պահվող N 8205 11-րդ դ. նկարազարդ Ավետարանի պատկերները: Իսպանական այս գորգի հորինվածքն ու զարդաձևերը գրեթե նույնությամբ կրկնում են նաև N 6305 14-րդ դ. Սյունիքի Ավետարանի խորանի պատկերը: Արջնի պլանում նստած է ավետարանիչ ս. Մաթևոսը, իսկ խորքային ուղղահայաց տարածությունն ունի Արցախ-Սյունիքի գորգարվեստից հայտնի նկա-

7 Տես *Gantzhorn V.*, նշվ. աշխ., էջ 223, 233, նկ. 344:

րագարդ պատկերը⁸: Գորգը հայերի կենցաղի կարևոր մասերից էր և շրջակա տարածությունը գորգերով զարդարելը սովորական երևույթ էր: Հետևաբար մանրանկարների հորիզոնական և ուղղահայաց տարածությունները նույնպես լրացվում էին հատակին փռած կամ պատին ամրացված գորգերի պատկերներով:

Իսպանական գորգերի պատկերների և հորինվածքների, ինչպես նաև գույների նմանությունը հայկական գորգերի պատկերների և գույների հետ, մեր կարծիքով, պատահական չէ: Իսպանական և հայկական գորգերի կապը կարելի է բացահայտել միջնադարում տեղի ունեցող քաղաքական, տնտեսական իրադարձությունների ուսումնասիրման միջոցով և փաստել աղբյուրագիտական տվյալներով:

Քանի որ իսպանական գորգերը սկսում են արտադրվել արաբական խալիֆաթի ժամանակաշրջանում, հետևաբար պետք է հետազոտել այդ ժամանակահատվածում տեղի ունեցող իրադարձություններն ու երևույթները: Իբերիական թերակղզու արաբական նվաճումները սկսվել են 710 թ. և հաստատվելուց հետո արաբների տիրապետությունը շարունակվում է մինչև 15-րդ դ. վերջ: Հայ-իսպանական առնչությունները գործուն են դարձել նույնպես արաբական խալիֆայության տիրապետության ժամանակաշրջանում:

Միջազգային առևտրի մեջ նշանակալից դեր էին խաղում Հայաստանի առևտրական ուղիները, որոնք գտնվում էին Բագրատունիների և Արծրունիների թագավորության և մահմեդական էմիրությունների սահմաններում: Առևտրական ուղիներով, որոնք ձգվում էին մինչև Իսպանիա, տանում էին նաև հայկական գորգերը: Արաբ մատենագիր Իբն Հաուկալը նշում է, որ 10-րդ դ. Անդալուսիայում գորգեր են արտադրվում, որոնք նման են հայկական լավագույն գործվածքներին⁹: «Այստեղ — գրում է Իբն Հաուկալը — պատրաստում են բրդե կտորներ, որոնք լավագույն հայկական (արմանի) թավշակերպ (մահֆուր) արտադրանքի նման են, որը բարձր գին ունի դեռ չհաշված թամբի գորգերը (նամաթ), որոնք այնտեղ են պատրաստվում»¹⁰: Իբն Հաուկալի ճանապարհորդությունների ուղին 943 թվականին սկսվում է Բաղդադում և հասնում է մինչև Ատլանտյան օվկիանոս, անցնելով Հյուսիսային Աֆրիկայի, Իսպանիայի (Անդալուս), Սահարայի հարավային գոտու, Եգիպտոսի, այնուհետև Հայաստանի և Ատրպատա-

8 Տե՛ս Armenian miniatures of the 13th and 14th centuries, from the Matenadaran Collection, Yerevan. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1984, pp. 27–28.

9 Տե՛ս *Gantzhorn V.*, նշվ. աշխ., էջ 221:

10 Տե՛ս *Տեղ-Ղևոնդյան Ա.*, Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, Արաբական աղբյուրներ, Գ, Երևան, 2005, էջ 598–599:

կանի վրայով և այլն¹¹: Մեզ համար կարևոր է այն, որ առևտրական ճանապարհով բազմաթիվ ապրանքների հետ դեպի Իսպանիա կարող էին տեղափոխվել նաև հայկական գորգերը: Քանի որ այդ ճանապարհներով բազմաթիվ այլ արժեքավոր բրդյա և մետաքսյա կտորների, մորթիների, ծածկոցների, որդան կարմիրի, հագուստի և այլնի հետ տանում էին նաև գորգեր: Օրինակ, 17-րդ դ. վավերագրերը վկայում են մետաքսի արտահանման ճանապարհով Հայաստանից թանկարժեք գորգեր, ձիու ծածկոցներ, կտորներ տանելու մասին¹²: Հայտնի է, որ Բագրատունիների կառավարման ժամանակաշրջանում աշխուժանում է Հայաստանի ներգրավումը միջազգային առևտրի մեջ: Իբն-Խալդունի հարկային ցուցակում դրամական հարկերից բացի հիշատակվում են նաև խալիֆաթին տարեկան վճարվող 20 գորգերը¹³: Ակադեմիկոս Վ. Բարտոլդը նշում է, որ հայկական գորգերը միջնադարում վայելում էին մեծ հռչակ, որոնք հիշատակվում են նաև Ղաշղարի կառավարիչ Քադիր-խանին Ղազնեվիի սուլթան Մահմուդի կողմից ուղարկված նվերների շարքում¹⁴: Հայկական գորգերը գերում էին իրենց վառ ու անկրկնելի գույներով: Բագրատունյաց Հայաստանի գորգագործության և մանածագործության վերելքը, ըստ Հ. Մանանդյանի, պայմանավորված էր Հայաստանում բարձրորակ ներկանյութերի առատությամբ¹⁵:

Միջնադարում Հայաստանի վրայով էին անցնում առևտրական կարևոր ուղիները, այդ թվում՝ Արևելքը եվրոպական տերությունների հետ կապող: Բագրատունիների ժամանակաշրջանում Հայաստանը հատող ճանապարհների մասին տեղեկությունները հրատարակվել են 1668–1669 թթ. Ամստերդամում և 1676–1678 և 1683 թթ. Մարսելում: Դրանց ուղեցույցային տվյալները համապատասխանում են 971–981 թթ. կազմած Էջմիածնի ձեռագրի տվյալների հետ: Այդ տվյալների համաձայն որոշ կարևոր ճանապարհներն անցնում էին հետևյալ ուղղություններով. 1. Դվին–Կարին–...Ամասիա–...Անկարա–Կոստանդնուպոլիս–Հոն, 2. Դվին–Խլաթ–...դեպի Եփրատ–...դեպի Դամասկոս–դեպի Երուսաղեմ, 3. Երուսաղեմից դեպի Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա–Պենտապոլիս–Տրիպոլիս քաղաքները–Աֆրիկայի վրայով դեպի Օվկիանոս¹⁶: Դվինով, Կարինով, Խլաթով անց-

11 Նույն տեղում, էջ 581:

12 Տե՛ս Армяно-русские отношения в XVII в., Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1953, с. 25, 66–69, 99–103.

13 Տե՛ս Манандян Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван, 1954, с. 224.

14 Նույն տեղում, էջ 228:

15 Նույն տեղում, էջ 229:

16 Նույն տեղում, էջ 252, 254–255:

նող առևտրական այս ճանապարհները միացնում էին Հայաստանը Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆաթի առևտրական խոշոր կենտրոնների, նույնիսկ ծայրամասում գտնվող Իսպանիայի հետ:

Առևտրական ուղիների վրա գտնվող մեծ քաղաքները, որտեղից գորգեր էին արտահանում, պետք է որ ունենային գորգերի պատրաստման արհեստանոցներ: Իբն Հաուկալը հիշատակում է, որ Եգիպտոսի Ֆայյում նահանգում կան մեծ ու կարևոր քաղաքներ, գործվածքեղենի արհեստանոցներ (թիրագ), և գավառներ, որոնք պետության տիրակալին և անհատներին են պատկանում: Նրանում պատրաստում են արտահանման համար ապրանքներ, որոնց հռչակն այնպիսին է, որ կարիք չկա նշելու: «Բիհնասայում պատրաստում են վարագույրներ, հատակի գորգեր (սրահակներ), ոսկեհյուս մետաքսեղեն..., ծածկոցներ, գորգեր...: Այս գործվածքեղենի արհեստանոցների վերակացուները պետության ծառայության մեջ են և պատվերներ են ստանում խալիֆաներից, մեծամեծ պաշտոնյաներից, ինչպես նաև աշխարհի ամեն կողմից եկած վաճառականներից, որոնք այստեղ պատրաստել են տալիս երկար հատակի գորգեր, որոնց համար թանկ են վճարում: Ամեն մի կտորը երեսուն կանգուն երկարություն ունի, առավել կամ պակաս, իսկ մեկ գույզի գինը երեք հարյուր դինար է...»¹⁷: Կահիրեի գորգերի պահեստում ամենից շատ գովաբանում էին կարմիր գորգերը, գրում է արաբ մատենագիր Մակրիզին, իսկ եգիպտական Այյուբա քաղաքի «մորու գույնով» ներկված գորգերի մասին, Յակուբին նշում է՝ «դրանք նման են հայկական գորգերին»¹⁸: Եգիպտոսից էին հավանաբար մեծ թվով ապրանքներ, այդ թվում գործվածքներ ու գորգեր ներմուծում Իսպանիա: Ապրանքի հետ միասին տեղափոխվում էին նաև արհեստավորները: Օրինակ, 1668–1669 թթ. վավերագրերի մեջ ասվում է գորգագործական արհեստանոց ստեղծելու նպատակով հայ գորգագործ վարպետներին Մոսկվա տեղափոխելու մասին¹⁹: Եգիպտոսում հայերը նույնպես կարող էին արհեստանոցներ ունենալ և գորգեր արտադրել: Հայերի ներկայության մասին Եգիպտոսում վկայում է 9-րդ դ. արաբ պատմիչ Ալ-Բալազուրին: Նա Մուսավաքքիլ խալիֆայի պալատում նաղիմի (սեղանակից ընկեր) պաշտոնն ուներ և ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում Եգիպտոսի աշխարհակալ Ամն-իբն-ալ-Ասիի դրոշակակիր, ռազմական և վարչարարական գործիչ հայագգի Վարդան-ալ-Ռումիի մասին: Վարդան-ալ-Ռումիին կառուցեց Հին Կահիրեի՝ Ֆուսթաթի մեծ շուկան, որը կոչվեց Վարդանի շուկա (Մուկ Վարդանի) անունով, իսկ կառավարիչ Մուավիայի

17 Տե՛ս *Տիր-Ղանդյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 605–606:

18 Տե՛ս *Меу А.*, Мусульманский ренессанс. М., 1973, с. 369.

19 Տե՛ս *Армяно-русские отношения в XVII в.*, с. 66–69.

Ժամանակ Վարդանը կարգվում է Եգիպտոսի հարկապետ²⁰: Հարություն Քուրտյանը հայկական գորգերի վերաբերյալ խոսելիս՝ նշում է 11-րդ դ. Եգիպտոսում հայկական ձևավորված համայնքի մասին, որտեղ քիչ չէին արաբական անուններով հայազգի գործիչները²¹:

Հայ-իսպանական հարաբերությունները հատկապես աշխուժանում են խաչակրած արշավանքների ժամանակ: 13-րդ դ. սկսած՝ իսպանական նավերը խարխիս են գցել Կիլիկիայի նավահանգիստներում: 1239 թ. Արագոնի թագավորը դիմել է Կիլիկիայի Հայոց թագավորին, խնդրելով իսպանացիներին Կիլիկիայում շնորհել այն արտոնությունները, որոնք ունեցել են ջենովացիները և վենետիկցիները: Իսկ Կիլիկիայի Լևոն Զ Լուսինյանին եգիպտական գերությունից ազատելուց հետո 1383 թ. Կաստիլիայի թագավորը հրովարտակով Մադրիդը ցմահ տալիս է նրան տնօրինելու իրավունքով²²: Իրավացի է Հ. Քուրտյանը, երբ ասում է, որ Կիլիկիայի Հայոց թագավորության անկումից հետո կիլիկեցի հայր «կը քաշքշուէր Եվրոպական արքունիքներուն մէջ...»²³:

Քաղաքական այսպիսի իրադարձությունները անկասկած ունենում են նաև տնտեսական հետևանքներ, որոնցից մեկը ներմուծվող արհեստների զարգացումն է: Իսպանիայում ստեղծվում են գորգերի արտադրության կենտրոններ: Մեզ առավել հայտնի է Ալկարաս քաղաքի գորգերի արտադրությունը, որտեղ 15-րդ դ. գործում էին հայկական գորգերին նմանվող, մեզ արդեն հայտնի *Holbein* պայմանական անվանումով գորգերը: Ավելի ուշ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ Հ. Քուրտեանը մեջբերում է Պոտեի հետաքրքիր վկայությունն այն մասին, որ Լիսաբոնում և Ամստերդամում «պարսիկներ» կրնակվեն, որոնք գլխավորապես հայ վաճառականներ են: Լիսաբոն և Իսպանիա գորգերը, գրում է հեղինակը, կներմուծվեին արաբական Ալ Քադիֆ նավահանգստից և այդ պատճառով էլ գորգերը այդ անվամբ կճանաչվեին²⁴: Անի քաղաքի անկումից հետո կատարվեց նույնը. անեցիները, արտագաղթելով հայրենիքից դեպի Արևելյան Եվրոպա, մեծ համայնքներ են ստեղծում այդ տարածքում, որտեղ 14–15-րդ դդ. շարունակում են զբաղվել ավանդական արհեստներով, այդ թվում՝ գորգագործությամբ: Այդ ժամանակներից սկսած Հունգարիայում, Ռումինիայում, Լեհաստանում հայերը հիմնում են հայկական գորգերի

20 Տե՛ս *Տեր-Ղևոնդյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 283, 325:

21 Տե՛ս *Քիւրտեան ԅ.*, Գորգը հայոց մօտ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1947, էջ 102–103:

22 Տե՛ս «Հայ Սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 210:

23 Տե՛ս *Քիւրտեան ԅ.*, նշվ. աշխ., էջ 82:

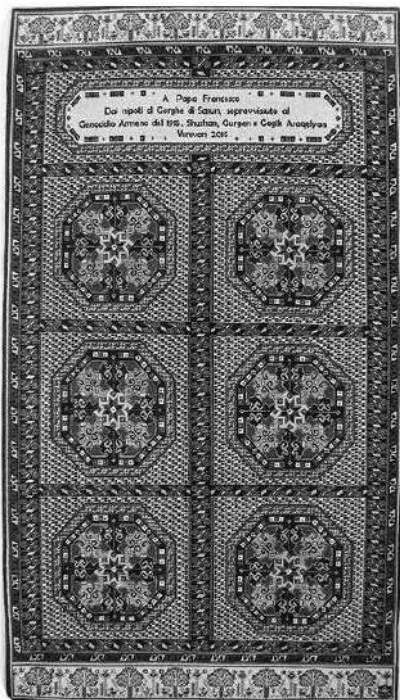
24 Նույն տեղում, էջ 83:

արտադրություն²⁵: Այս երկրներում արտադրվող հայկական գորգերը արդեն ձեռք են բերում տեղական վայրերին համապատասխան նոր անվանումներ: Հայտնի են դառնում «*տրանսիլվանական*», «*պոլոնեզ*» և այլ անվանումներով հայկական գորգերը:

Այսօր միջնադարյան *խսպանական* գորգերը փորձում է վերարտադրել «AVVA» գորգի արտադրությունը, որը ստեղծվել է եղբայրներ Գուրգեն և Գագիկ Առաքելյանների, Ռադիկ Վանունցի, իսպանացի Խոսե Վալադարեսի կողմից: Վերջինս Բարսելոնի գորգերի արտադրության և վաճառքի հարյուրամյա հայտնի *Վալադարես* ֆիրմայի ներկայացուցիչն է: Գուրգեն Առաքելյանը (ծնվ. 1962թ. Արմավիրի մարզի Հացիկ գյուղում, տոհմական ծագումը գալիս է Սասունի Շատախ գավառակի Քոփ գյուղից) Իսպանիայում գորգերի վերաբերյալ կատարած երկարամյա հետազոտությունների արդյունքում եկել է այն եզրակացության, որ միջնադարյան *խսպանական* գորգերը կապ ունեն հայկական գորգարվեստի հետ: Դրանք գործվում էին տեղական գործվածքներին բնորոշ եղանակով, սակայն գեղարվեստական նկարագրով նման են հայկական գորգերի նկարագրին: Գուրգեն և Գագիկ Առաքելյանների Երևանում արտադրած գորգերից է 15-րդ դ. Ալկարաս քաղաքում գործված իսպանական գորգի կրկնօրինակը (բուրդ, բամբակ, չափը՝167x320սմ, խտությունը՝47x47 հանգույց), հետևյալ լատինատառ արձանագրությամբ. «*նվիրաբերվում է Հոռմի Պասպ Ֆրանչեսկոյին 1915թ. Հայոց ցեղասպանությունից փրկված սասունցի Գուրգենի թոռներ Շուշան, Գուրգեն, Գագիկ Առաքելյանների կողմից 2015թ.*» (նկ.5): Այն հանձնվել է Հոռմի Պասպին 2015թ. ապրիլի 12-ին Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին Վատիկանում պատարագ մատուցելու առթիվ:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով իսպանական գորգերը, գալիս ենք հետևյալ եզրակացության՝ գործվելով տեղական գործվածքներին հատուկ եղանակով, այդ գորգերն ունեն Կոնիայի, Քարաչոփի և Հայաստանի այլ շրջանների, օրինակ, Արցախ-Սյունիքի գորգերի գեղարվեստական նկարագիր: Աղբյուրագիտական տվյալների համաձայն Հայաստանը 9–11-րդ դդ. աշխույժ առևտրական հարաբերություններ ուներ արաբական խալիֆաթի տարածքում գտնվող տարբեր կենտրոնների հետ, որտեղից ճանապարհները տանում էին դեպի Իսպանիա: Կիլիկյան Հայոց թագավորության գոյությունն ու հետագա քաղաքական զարգացումները նպաստեցին հայ-իսպանական նոր հարաբերությունների հաստատմանը: Այսօր հայագի և իսպանացի գորգարտադրողների՝ Առաքելյան եղբայրների, Վա-

25 Նույն տեղում, էջ 84–89:

Նկ. 5. 15-րդ դ. իսպանական Ալկարաս քաղաքում գործված գորգի կրկնօրինակ հայերեն արձանագրությամբ, 2014 թ., Երևան, «AVVA» գորգի արտադրություն:

Նունցի, Վալադարեսի կողմից փորձ է արվում վերականգնել երբեմնի հայտնի իսպանական գորգերը:

ПРОЯВЛЕНИЯ КОМПОЗИЦИЙ И ОРНАМЕНТОВ АРМЯНСКИХ КОВРОВ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ИСПАНСКИХ КОВРАХ

Лилия Аванесян

Резюме

Искусство ковроткачества Армении было признано лучшим как на Востоке, так и в Европе. В некоторых странах, таких как Испания, начинают производство ковров, напоминающих армянские. Художественное описание испанских ковров 13–15-го веков похоже на описание армянских ковров из малоазийского города Конии и ковров типа Карачоп. Некоторые экземпляры непосредственно повторяют отдельные фрагменты армянских миниатюр 11–14-го веков. Испанские ковры изготовлялись особой техникой ткачества, из-за чего их называли «ковры, вытканые испанским узелком». Исследования письменных источников показывают, что международные политические события и торгово-экономические процессы, происходившие в 10–14-м веках, в которые была активно вовлечена Армения, способствовали созданию политических и торговых связей с Испанией. В Испании

производство ковров приходит в упадок в конце 15-го века, после свержения арабского господства.

Сегодня в Ереване действует производство «AVVA», возглавляемое Гургеном и Гагиком Аракелянами, которое занимается изготовлением испанских ковров, в точности воспроизводя знаменитые в средневековье испанские ковры.

Ключевые слова: армянский ковер, испанский ковер, узел, текстиль, товар, ремесло, торговый путь, мастерская, арабский халифат, купец.

MANIFESTATIONS OF COMPOSITIONS AND ORNAMENTS OF ARMENIAN CARPETS IN MIDDLE AGE SPANISH CARPETS

Lilia Avanesyan

Summary

Armenian carpet-weaving was well-known in the East and in Europe. Carpets resembling Armenian ones were produced in a number of countries, including Spain. The artistic image of Spanish carpets of the 13th–15th centuries is similar to Armenian carpets of Konya and Karachop. Some examples directly recur in separate fragments of Armenian miniatures of the 11th–14th centuries. Spanish carpets were woven in special techniques and were known as “carpets woven in Spanish knots.” Studies of written sources reveal that international political events and developments in trade and economy, that took place in the 10th–14th centuries, in which Armenia was actively involved, were favourable for establishing political and trade relations with Spain. Carpet-weaving experienced a decline at the end of the 15th century, when the Arab rule was overthrown.

Today, in Yerevan, “AVVA” carpet production, led by Gurgен and Gagik Arakelyans, is engaged in making Spanish carpets, which were well-known in the Middle Ages.

Keywords: Armenian carpet/rug, Spanish carpet/rug, knot, textile, goods, handicraft, trade route, workshop, Arab caliphate, merchant.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձոյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիւսութեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աւանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց
Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458